
Krzysztof SZPARA

Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie

POTENCJAŁ PRZYRODNICZY POGÓRZA DYNOWSKIEGO I MOŻLIWOŚCI JEGO WYKORZYSTANIA W TURYSTYCE

Streszczenie

Środowisko przyrodnicze Pogórza Dynowskiego jest interesujące, lecz w niewielkim stopniu wykorzystywane w turystyce. Celem rozdziału było zaprezentowanie wybranych elementów potencjału przyrodniczego Pogórza Dynowskiego, a także wskazanie przykładów możliwości jego wykorzystania w turystyce. Przedstawiono informacje zgromadzone przez autora podczas kilkuletniej obserwacji prezentowanego obszaru oraz wyniki badań innych autorów, zamieszczone w publikacjach naukowych. Występowanie interesujących walorów przyrodniczych może nie być dla potencjalnego turysty wystarczające. Aby zwiększyć potencjał turystyczny regionu i zachęcić do przyjazdu większą liczbę turystów, należy przygotować ofertę w postaci produktów turystycznych oraz stworzyć lub poprawić infrastrukturę turystyczną.

Słowa kluczowe: potencjał, przyroda, Pogórze Dynowskie, turystyka

NATURAL POTENTIAL OF THE DYNOWSKIE FOOTHILLS AND THE POSSIBILITIES OF ITS USE IN TOURISM

Summary

The natural environment of the Dynowskie Foothills is interesting but used in tourism in a small extent. The aim of the study was to present selected elements of the natural potential of the Dynowskie Foothills, as well as to show examples of the possibilities of its use in tourism. The information were collected by the author during several years of observation of the presented area and the results of studies of other authors, presented in scientific publications, were also used. The existence of interesting natural values may not be enough for a potential tourist. In order to increase the tourist potential of the region and encourage more tourists to come there, it is necessary to prepare an offer in the form of tourist products and to create or improve tourist infrastructure.

Keywords: potential, nature, Dynowskie Foothills, tourism

1. Wprowadzenie

Pogórze Karpackie to najdalej w kierunku północnym wysunięta część Łuku Karpat. Osiąga wysokości rzędu kilkuset metrów nad poziomem morza. Jednym z mezoregionów Pogórza Środkowobeskidzkiego jest Pogórze Dynowskie. Środowisko przyrodnicze tego regionu jest interesujące, lecz w niewielkim stopniu wykorzystywane w turystyce.

Trudno jednoznacznie określić wielkość ruchu turystycznego na Pogórzu Dynowskim oraz znaczenie możliwości poznania przyrody dla turystów. W badaniach regionalnych w województwie podkarpackim w 2009 r. poznanie przyrody jako cel przyjazdu wskazało 16,7% respondentów, a za główny cel – 5,5% [Badanie... 2009, s. 35–38]. Za to w 2011 roku poznanie przyrody jako cel przyjazdu podało już 59% ankietowanych, ale jako główny cel zaledwie 5% [Badanie... 2011, s. 49–51]. Niestety badania regionalne w województwie podkarpackim są prowadzone na tyle rzadko, że trudno się do tych wyników odnieść jednoznacznie. Być może poznanie przyrody rozumiane jako intensywne zgłębianie wiedzy na temat poszczególnych gatunków roślin czy zwierząt samo w sobie nie jest popularną atrakcją, trudne zagadnienia geologiczne mogą być wręcz niezrozumiałe, a przez to nudne. Na pewno jednak jest doceniany wypoczynek w terenie o atrakcyjnym krajobrazie [Kulczyk 2013, s. 96–103]. Zwykle powodzeniem cieszą się również aktywizujące produkty turystyczne, które mogą być przygotowane, biorąc pod uwagę walory przyrodnicze lub takie, w których przyroda jest jednym z istotnych czynników. Sztuką jest, aby prostym językiem przekazać informacje nawet na skomplikowane tematy, a przy tym świetnie się bawić i wypoczywać.

Celem opracowania było zaprezentowanie wybranych elementów potencjału przyrodniczego Pogórza Dynowskiego, a także wskazanie przykładów możliwości jego wykorzystania w turystyce. Przedstawiono informacje zgromadzone przez autora podczas kilkuletniej obserwacji prezentowanego obszaru oraz wyniki badań innych autorów, zamieszczone w publikacjach naukowych.

Dla potrzeb niniejszego rozdziału przyjęto geograficzne granice Pogórza Dynowskiego, które przebiegają m.in. dolinami Wisłoka i Sanu. Celem nie była jednak inwentaryzacja walorów środowiska przyrodniczego, a pokazanie potencjału i możliwości jego wykorzystania w turystyce. Opracowanie wpisuje się w obszar z pogranicza takich dyscyplin naukowych jak: nauki o Ziemi i środowisku, geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna oraz nauki o zarządzaniu i jakości.

2. Wybrane elementy środowiska przyrodniczego na Pogórzu Dynowskim

Pogórze Dynowskie zajmuje powierzchnię ok. 1840 km² i jest największym mezoregionem Pogórza Karpackiego. Jest zbudowane ze skał fliszu karpackiego (fot. 1.), w większości płaszczowiny skolskiej. Jego rzeźba jest zróżnicowana.

W części północnej ma ona charakter wyrównanej powierzchni wyżynnej o wysokościach rzędu 350–450 m n.p.m., ale w części południowo-zachodniej występują już wyraźne wzniesienia zbudowane z odpornych piaskowców ciężkowickich. Najwyższym szczytem jest Sucha Góra (592 m n.p.m.) [Kondracki 2001, s. 340]. Pogórze opada progami do Kotliny Sandomierskiej na północy i do Dołów Jasielsko-Sanockich (Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej) na południu. Charakterystycznym elementem jego rzeźby są szerokie garby wycięte we fliszu jednostek skolskiej, podśląskiej i śląskiej [Balon i wsp. 1995, s. 121].

Fot. 1. Flisz karpacki na Pogórze Dynowskim w dolinie potoku Hermanówka w Hermanowej (2017 r.)

Źródło: fot. K. Szpara

Najważniejsze rzeki przepływające przez teren Pogórza Dynowskiego i w jego granicach to San, Wisłok (w niektórych podziałach zaliczany w całości do Pogórza Strzyżowskiego), Stobnica i Strug.

Wśród zbiorowisk roślinności potencjalnej przeważa grąd subkontynentalny (odmiana małopolska, forma podgórska, seria żyzna) oraz grąd subkontynentalny (odmiana małopolska, forma podgórska, seria uboga). W wyższych partiach występuje żyzna buczyna karpacka (fot. 2.) (odmiana wschodniokarpacka, forma podgórska), a miejscami wyżynny bór jodłowy. Dla dolin rzek i potoków charakterystyczna jest nadrzeczna olszyna górską [Matuszkiewicz 2008].

Fot. 2. Buczyna karpacka na Pogórze Dynowskim na południe od Tyczyna (2018 r.)

Źródło: fot. K. Szpara

Na obszarze Pogórza Dynowskiego występuje wiele miejsc i obszarów objętych różnymi formami ochrony przyrody. Do 2019 roku utworzono tutaj 13 rezerwatów przyrody, a uwzględniając zaliczany w niektórych podziałach rezerwat florystyczny Leoncina – nawet 14. Na południowym-zachodzie mezoregionu znajduje się znaczna część Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego, na wschód od Dynowa niewielkie fragmenty Parku Krajobrazowego Pogórza Przemyskiego, a na południowym wschodzie region ten graniczy z Parkiem Krajobrazowym Gór Słonnych. Ponadto na Pogórze Dynowskim znajdują się obszary chronionego krajobrazu, stanowiska dokumentacyjne, pomniki przyrody oraz obszary NATURA 2000.

Najstarszym rezerwatem przyrody jest Winna Góra (1954 r.), a najmłodszym Kozigarb (2012 r.). Połowa rezerwatów została utworzona w latach dziewięćdziesiątych XX w. Do największych należą Wilcze (342,33 ha), Mójka (285,56 ha) i Herby (145,85 ha), zaś najmniejszymi są Winna Góra (0,108 ha), Jamy (2,01 ha), Brzoza Czarna w Rzeczpolu (2,66 ha) i Cisy w Malinówce (4,02 ha). Są to głównie rezerваты florystyczne (sześć), w tym: Brzoza Czarna w Rzeczpolu, Cisy w Malinówce, Husówka, Jamy, Kretówki i Winna Góra, rezerваты przyrody nieożywionej (trzy), w tym: Herby, Kozigarb i Prządki im. Prof. Henryka Świdzińskiego, oraz leśne (trzy), w tym: Mójka, Przełom Hołubli i Wilcze, a także jeden torfowiskowy – Broduszurki.

Znaczny potencjał przyrodniczy Pogórza Dynowskiego potwierdzają również wyniki przeprowadzonych tam badań. Wiele z nich zaprezentowano podczas dorocznych Konferencji Naukowo-Technicznych „Błękitny San” organizowanych

przez Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego oraz opublikowano w wydawnictwach pokonferencyjnych.

Badania prowadzone w latach 2012–2013 w nieczynnych kamieniołomach na terenie Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego obejmowały również trzy znajdujące się w miejscowościach na terenie Pogórza Dynowskiego: Odrzykoniu, Wojkówce i Kobylu. Autorzy prowadzili badania w kierunku określenia potencjału geoturystycznego. Zidentyfikowali i potwierdzili występowanie w kamieniołomach i w ich otoczeniu wielu interesujących struktur. W Odrzykoniu są to paleogeńskie warstwy menilitowe widoczne jako rogowce, warstwy podrogowcowe i margle, a także margle dynowskie o zmiennej miąższości, jasno-szare, brązowe, brunatne, cienkoławicowe i skrzemionkowane. W Wojkówce występują paleogeńskie warstwy menilitowe widoczne jako rogowce, margle skrzemieniałe, łupki i warstwy podrogowcowe, a także margle globigerynowe. W Kobylu stwierdzono obecność piaskowców w facji inoceramowej, odpornych piaskowców gruboławicowych, a także na stokach Piaskowej Góry wychodnie skał w formie ambon i kilkumetrowych progów – pozostałości wietrzenia piaskowców i zlepieńców warstw istebniańskich [Wójcik i wsp. 2014, s. 159–161].

Pogórze Dynowskie jest miejscem występowania lessów, czyli luźnej skały osadowej, z którą są związane charakterystyczne formy rzeźby, jak np. młode rozcięcia erozyjne (wąwozy) i tzw. głębocznice (wąwozy drogowe). Obszar od Dynowa do Przemyśla wpisuje się w południowo-wschodnie peryferia strefy występowania pyłowych utworów eolicznych w Polsce, które mają miąższość od 5 do ponad 20 metrów. Najwyższe położenie lessu (300–330 m n.p.m.) zidentyfikowano w okolicach Dynowa [Łanczot 2016, s. 386].

Na Pogórzu Dynowskim występują również źródła mineralne. Przykładowo końcem lat dziewięćdziesiątych na terenie gminy Hyżne zinwentaryzowano sześć źródeł wody siarczkowej: „Zapomniane” i „Porzucone” w Zapadach, „Balneologów” i „Wiktoria” w Nieborowie Małym, „Katarzyna” w Szklarach oraz nienazwane źródło w Nieborowie Wielkim. Współczesne badania pokazują, że w ciągu 30 lat wody te nie straciły swoich właściwości i mogą być określane jako wody potencjalnie lecznicze – mineralne siarczkowe. Niestety dwa z nich, nienazwane w przysiółku Nieborów Wielki oraz „Zapomniane” w przysiółku Zapady, uległy zniszczeniu [Trzyna, Piech 2016, s. 395–409].

Prowadzone na terenie Pogórza Dynowskiego w latach 2000–2013 badania pokazują, że ma ono wiele do zaoferowania miłośnikom botaniki. Przykładowo badania roślin chronionych występujących w Dolinie Sanu, na lewym brzegu rzeki, na odcinku od Trepczy do Kuńkowic potwierdziły, że dominujące tam strome zbocza w znacznym stopniu porośnięte lasami, są ostoją dla wielu rzadkich i chronionych gatunków roślin. Odnaleziono i opisano wówczas wiele gatunków chronionych posiadających liczne stanowiska: wawrzynek wilczełyko, śnieżyczka przebiśnieg, lilia złotogłów, gnieźnik leśny, podkolan biały, pierwiosnek wyniosły, cebulica dwulistna oraz wiele innych gatunków występujących na nielicznych

stanowiskach. Na różnorodność siedlisk na tym obszarze miało wpływ miało prowadzenie racjonalnej gospodarki leśnej oraz zaniechanie działalności rolniczej na znacznych obszarach [Gutkowska, Niedźwiecka 2016, s. 143–157]. Wśród roślin występuje również wiele mających działanie trujące i lecznicze, w tym m.in.: bagno zwyczajne, ciemiężca zielona, cis pospolity, lilia złotogłów, naparstnica zwyczajna, naparstnica purpurowa, pokrzyk wilcza jagoda, śnieżyczka przebiśnieg, wawrzynek wilczełyko, zimowit jesienny [Gutkowska, Niedźwiecka 2019, s. 43–56], oraz zdrowotne i odżywcze, w tym: żywiec gruczołowaty, żywokost sercowaty i czosnek niedźwiedzi [Momora 2019, s. 57–67].

Również tereny zalewowe rzek stanowią unikatowe ekosystemy o wyjątkowym potencjale. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na estetyczne i praktyczne walory łąk łągowych Doliny Sanu. Pełnią one bardzo ważną rolę przyrodniczą (m.in. skupiska bioróżnorodności, korytarze ekologiczne). Są jednak również istotną częścią Doliny Sanu jako obszaru o wysokich walorach estetycznych [Kud 2019, s. 15–26].

Ważnym elementem przestrzeni przyrodniczej Pogórza Dynowskiego jest również jego krajobraz. Jest to pojęcie szeroko stosowane i wieloznaczne, a jako przedmiot zainteresowania badaczy wielu dyscyplin naukowych jest on także różnie definiowany [Kulczyk 2013, s. 9]. W europejskim systemie prawnym krajobraz jest rozumiany jako „obszar postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wyrazem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich” [*Europejska Konwencja Krajobrazowa...* 2006, s. 566]. Na analizowanym obszarze badania prowadzone w nieczynnych kamieniołomach na terenie Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego dotyczyły również krajobrazu, ponieważ po zaniechaniu eksploatacji, miejsca takie z upływem czasu integrują się z innymi elementami krajobrazu, wpływając często na jego niepowtarzalne piękno [Wójcik i wsp. 2014, s. 156].

3. Możliwości rozwoju turystyki na podstawie walorów przyrodniczych na Pogórzu Dynowskim

Na Pogórzu Dynowskim istnieje wiele możliwości rozwoju turystyki na podstawie walorów środowiska przyrodniczego. Interesujące zasoby przyrodnicze i bliskość ośrodków emisji ruchu turystycznego, w tym największego – Rzeszowa, dają podstawy do przygotowania oferty. Może ona być skierowana do różnych segmentów uczestników ruchu turystycznego, np. do dzieci i młodzieży, rodzin z dziećmi, seniorów. Powinna również w jak największym stopniu aktywizować osoby z niej korzystające. Tablica informacyjna, ławka i wiata mogą się okazać niewystarczającym czynnikiem, aby zachęcić do wybrania oferty.

Bardzo mało znanym dla przeciętnego odbiorcy elementem środowiska przyrodniczego Pogórza Dynowskiego jest jego budowa geologiczna. Duże możliwości rozwoju geoturystyki w regionie dają odkrywki (fot. 3.), ale szczególnie duże

obiekty poeksploatacyjne, w tym nieczynne kamieniołomy, m.in. w miejscowościach Kobyle, Wojkówka i Odrzykoń. Można się w nich zapoznać z układem warstw skalnych charakterystycznych dla Pogórza Karpackiego. Najlepsze możliwości obserwacji budowy geologicznej istnieją w kamieniołomie w Wojkówce. Wynika to m.in. z interesujących odsłonień warstw skalnych o budowie fałdowej oraz występowania tam śladów skamieniałości, również w osypującym się materiale skalnym. Ponadto w Odrzykoniu i Wojkówce występują wyjątkowo rzadkie w tej części Karpat ciepłolubne zbiorowiska – murawy kserotermiczne. Istotnym czynnikiem jest również stosunkowo łatwa dostępność kamieniołomów. Ich wysoki potencjał geoturystyczny można wykorzystać pod warunkiem właściwej adaptacji i promocji [Wójcik i wsp. 2014, s. 155–173].

Fot. 3. Słuchacze studiów podyplomowych podczas zajęć przy odkrywce fliszu karpackiego na Pogórzu Dynowskim w dolinie potoku Hermanówka w Hermanowej (2017 r.)

Źródło: fot. K. Szpara

Pewne możliwości rozwijania geoturystyki dają również interesujące z paleogeograficznego punktu widzenia odsłonięcia lessowe, które mają cechy dobrego obiektu geoturystycznego, czyli charakteryzują się wartością naukową, naturalną dostępnością i ilustratywnością [Łanczot 2016, s. 389–391].

Warto w kontekście geoturystyki zwrócić uwagę również na tradycje naftowe, widoczne na Pogórzu Dynowskim w postaci dawnych miejsc poszukiwań i wydobycia ropy naftowej, np. kopanki w miejscowości Wara [Rohan, Kubit

2012, s. 195–205]. Można także pomyśleć o wykorzystaniu potencjału innych miejsc związanych z wydobywaniem oleju skalnego, np.: Grabownicy Starzeńskiej czy Węglówki.

Być może dobrym rozwiązaniem byłoby utworzenie szlaku geoturystycznego na Pogórze Dynowskim lub szlaku o szerszym zasięgu, obejmującym również przedstawiany obszar. Wymagałoby to zewidencjonowania w wyniku kartowania geomorfologicznego potencjalnych obiektów, które mogłyby być interesujące dla turystów [Gębica, Superson 2014, s. 125–138]. Ponadto należałoby opracować mapę, przewodnik, aplikację na urządzenia mobilne, przygotować tablice informacyjne itd., aby w przystępny sposób przekazać wiedzę na temat budowy geologicznej i rzeźby terenu. Mogłoby to być składową późniejszego produktu turystycznego.

Na Pogórze Dynowskim występują również wody mineralne, które dają kolejne możliwości rozwoju turystyki. Przykładowo badania źródeł w gminie Hyżne pokazują, że znajdują się tam wody potencjalnie lecznicze – mineralne siarczkowe. Istnieje możliwość przywrócenia działalności uzdrowskiej na terenie Nieborowa, gdzie w okresie międzywojennym kuracjusze mieli do dyspozycji infrastrukturę składającą się z pięciu budynków, w tym łazienki z dziesięcioma wannami [Trzyna, Piech 2014, s. 139–150]. Ponadto źródło mineralne w Szklarach mogłoby być również atrakcją geoturystyczną [Trzyna, Piech 2016, s. 407–408].

Bogactwo i różnorodność florystyczna Pogorza Dynowskiego to także zasoby, na które należy zwrócić uwagę przy tworzeniu atrakcji i kreowaniu produktów turystycznych. Najcenniejsze miejsca zostały objęte ochroną. To z jednej strony atut, a z drugiej pewne ograniczenie dla turystyki. Jednak przykłady m.in. ścieżek przyrodniczych w rezerwach przyrody pokazują, że można skutecznie połączyć funkcje związane z ochroną przyrody, turystyką, dydaktyką i rekreacją. W celu udostępnienia tych najcenniejszych przyrodniczo miejsc, utworzono ścieżki przyrodnicze i przyrodniczo-geologiczne, np.: „Winne-Podbukowina” (rezerwat Broduszurki), „Herby” (część Szlaku Edukacji Ekologicznej m.in. w rezerwacie Herby), „Husówka” (rezerwat Husówka), „Mójka” (rezerwat Mójka).

Warto wykorzystywać ten potencjał również w szerszym zakresie, np. poprzez organizowanie warsztatów zielarskich, kulinarnych itp. Można poszerzyć ich tematykę np. o rozpoznawanie owadów czy podglądanie i rozróżnianie ptaków, plenery fotograficzne, malarskie itp.

Szczególnie interesujące wydają się być działania z zakresu etnobotaniki, ponieważ ludzie od dawna doskonale znali właściwości roślin i wykorzystywali je w leczeniu, kuchni i wyrabianiu rzeczy codziennego użytku. Były one obecne w życiu człowieka i bardzo mocno zakorzenione w jego kulturze. Niekiedy ta sama roślina mogła być chwastem, lekarstwem, pożywieniem i trucizną [Trąba i wsp. 2014, s. 7–9].

Flora Pogorza Dynowskiego jest ważna również m.in. w aspekcie produkcji pszczelarskiej. Obszar ten charakteryzuje się bogactwem występowania gatunków

roślin uznawanych za miododajne, w tym 35 gatunków o dużej wydajności miodowej i pyłkowej oraz 13 gatunków o nieco mniejszym znaczeniu. Zidentyfikowano tutaj również dziewięć gatunków roślin spadziowych liściastych i trzy gatunki roślin spadziowych iglastych. W kontekście generalnie czystego środowiska przyrodniczego sprzyja to prowadzeniu gospodarstw pasiecznych, w których są produkowane różne gatunki miodu. Według danych Wojewódzkiego Związku Pszczelarzy w Rzeszowie, w 2016 r. na tym terenie było zarejestrowanych dziewięć Kół Pszczelarzy, które zrzeszały 356 producentów miodu i innych produktów pszczelich [Gutkowska, Niedźwiecka 2017, s. 153–163].

Na podstawie procesu produkcji miodu można przygotować interesujące atrakcje, zajęcia dydaktyczne i kompleksowe produkty turystyczne. W wyspecjalizowanych obiektach można tworzyć ofertę apiturystyczną obejmującą m.in. zapoznanie się z funkcjonowaniem rodziny pszczołej, jej znaczeniem i funkcjonowaniem w środowisku przyrodniczym, zależnościami między pszczołami i innymi owadami zapylającymi, a także znaczeniem bioróżnorodności i ochrony środowiska [Dyrda i wsp. 2017, s. 62]. Są to działania na pograniczu turystyki przyrodniczej, agroturystyki i turystyki kulinarnej. Za wzór godny naśladowania można podać m.in. Pasiekę „Barć” im. ks. dra Henryka Ostacha w Kamiannej w Beskidzie Niskim, gdzie pod opieką fachowego przewodnika-pszczelarza można m.in. zapoznać się z życiem pszczół, zwiedzić pasiekę, podglądać pszczoły w przeszklonym ulu, przygotować własną świecę z prawdziwego wosku oraz dokonać zakupów w bogato zaopatrzonym w produkty pszczelarskie sklepie.

Fot. 4. Krajobraz Pogórza Dynowskiego na południe od Tyczyna (2019 r.)

Źródło: fot. K. Szpara

Istotnym elementem atrakcyjności turystycznej jest również krajobraz. Wynika to z zajmowania przez bodźce wizualne bardzo ważnego miejsca we wspomnieniach z podróży (najważniejsze dla 93% turystów). Turyści preferują ponadto urozmaiconą rzeźbę terenu – najczęściej góry niskie lub średnie (35%) oraz wysokie (32%), krajobrazy leśne (41% odpowiedzi) lub tradycyjne krajobrazy wiejskie, w formie mozaiki lasów, pól i łąk (34% odpowiedzi) [Kulczyk 2013, s. 96–103]. Wiele z tych pożądaných przez turystów cech środowiska przyrodniczego można znaleźć na Pogórzu Dynowskim (fot. 4.). Są one istotne nie tylko w przypadku osób preferujących turystykę przyrodniczą, lecz mają charakter uniwersalny w turystyce i rekreacji.

Na jakość krajobrazu ma wpływ wiele czynników, w tym podejście samorządów do problemu harmonii w przestrzeni geograficznej. Analizy działań w zakresie kształtowania i prowadzenia polityki przestrzennej gmin Związku Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego pokazują, że w tym obszarze dzieje się wiele dobrego, ale niektóre samorządy mają jeszcze nieco pracy do wykonania [Górski 2017, s. 313–321].

4. Podsumowanie

Pogórze Dynowskie ma stosunkowo niewielkie tradycje turystyczne. Nie jest również obszarem o wybitnych walorach turystycznych, a współcześnie jego znaczenie dla gospodarki turystycznej w skali Polski, Karpat Polskich, a nawet w skali województwa podkarpackiego jest niewielkie [Szpara 2016, s. 343]. Ma to zapewne związek m.in. ze słabą rozpoznawalnością tego mezoregionu [Dyrda 2014, s. 270], jak również z mniejszą niż np. w Bieszczadach czy w Górach Sanocko-Turczańskich atrakcyjnością.

Wyniki waloryzacji atrakcyjności turystycznej gmin należących do Związku Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego pokazują, że duży (ale nie bardzo duży) potencjał ma tylko gmina Dydnia (wartość wskaźnika 0,6 w skali od 0 do 1), średni – gminy Nozdrzec, Dynów, Dubiecko i Krzywczyna, a niski miasto Dynów. W analizie brano pod uwagę cztery elementy: ukształtowanie terenu, stan i powierzchnię wód, lesistość oraz formy ochrony przyrody [Buczek-Kowalik 2016, s. 318–319]. Należy jednak zaznaczyć, że granice analizowanych gmin nie odpowiadają granicom Pogórza Dynowskiego i obejmują również obszary na prawym brzegu Sanu, czyli Pogórze Przemyskie.

Jest to teren, który w znacznej mierze jest nadal niewykorzystany turystycznie, pomimo potencjału, który niewątpliwie posiada. Sam fakt występowania interesujących walorów przyrodniczych nie jest dla potencjalnego turysty wystarczający. Podobne znajdują się na sąsiednich pogórzach, a znacznie cenniejsze w innych regionach Karpat Polskich (np. w Tatrach, Pieninach, Bieszczadach) czy województwa podkarpackiego (np. w Bieszczadach, Górach Sanocko-Turczańskich, Beskidzie Niskim). Aby zwiększyć potencjał turystyczny mezoregionu i zachęcić do przyjazdu większą liczbę turystów, należy przygotować ofertę

w postaci produktów turystycznych oraz stworzyć lub poprawić infrastrukturę turystyczną. Mogą to być zarówno rozwiązania proste, niskobudżetowe, jak i bardziej ambitne przedsięwzięcia.

Niezwykle istotne jest, aby niezależnie od ustawowego obowiązku ochrony przyrody, samorządy inicjowały i realizowały programy ochrony środowiska. Takim działaniem jest Program Strategiczny „Błękitny San”, w którym połączono cele środowiskowe i społeczno-ekonomiczne, w tym zaplanowano działania z zakresu utrzymania walorów środowiskowych i krajobrazowych, stworzono warunki do kreowania produktów turystycznych oraz umożliwiono stworzenie systemu monitorowania ruchu turystycznego [Dyrda 2017, s. 277–287].

Przyroda Pogórza Dynowskiego może być znacznie lepiej niż do tej pory wykorzystywana do tworzenia oferty turystycznej. Niniejszy rozdział nie wyczerpuje wszystkich zagadnień związanych z tą tematyką. Może być jednak przyczynkiem do dalszej dyskusji, badań i działań.

Bibliografia

1. *Badanie przyjazdowego ruchu turystycznego w wybranych miejscach recepcji turystycznej województwa podkarpackiego w okresie V-IX 2009 roku*, praca zbiorowa wykonana pod kierunkiem dr. K. Szpary, badanie wykonane przez Wyższą Szkołę Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2009.
2. *Badanie ruchu turystycznego przyjazdowego w województwie podkarpackim*, Raport z badań opracowany na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego, MillwardBrown SMG/KRC, Warszawa 2011.
3. Balon J., German K., Kozak J., Małara H., Widacki W., Ziąja W., *Regiony fizyczno-geograficzne*, [w:] *Karpaty Polskie. Przyroda, człowiek i jego działalność*, J. Warszńska (red.), Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1995.
4. Buczek-Kowalik M., *Waloryzacja turystyczna środowiska przyrodniczego wybranych gmin Pogórza Dynowskiego i Przemyskiego*, [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w rozwoju turystyki*, J. Krupa (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, Dynów 2016.
5. Dyrda G., *Program strategiczny „Błękitny San” jako przykład aktywności administracji samorządowej w zakresie ochrony środowiska obszarów atrakcyjnych turystycznie*, [w:] *Zrównoważona gospodarka zasobami przyrodniczymi i kulturowymi na Pogórzu Dynowskim determinantą rozwoju turystyki*, J. Krupa, K. Szpara (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, Dynów 2017.
6. Dyrda G., *Rola turystyki edukacyjnej w realizacji koncepcji turystyki zrównoważonej na Pogórzu Dynowskim*, [w:] *Zrównoważona turystyka szansą ochrony środowiska naturalnego, dziedzictwa kulturowego i rozwoju gospodarczego gmin Pogórza Dynowskiego*, J. Krupa (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, Dynów 2014.
7. Dyrda G., Krupa J., Szpara K., *Nowe trendy w rozwoju turystyki na obszarach wiejskich*, Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, Dynów 2017.

8. *Europejska Konwencja Krajobrazowa*, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000, Dz.U z dn. 29.01.2006 Nr 14, poz. 98.
9. Gębica P., Superson S., *Projekt szlaku geoturystyczno-kulturowego regionu rzeszowskiego*, [w:] *Zrównoważona turystyka szansą ochrony środowiska naturalnego, dziedzictwa kulturowego i rozwoju gospodarczego gmin Pogórze Dynowskiego*, J. Krupa (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórze Dynowskiego, Dynów 2014.
10. Górski S., *Jakość przestrzeni i lokalny krajobraz jako ważne elementy komunikatu kultury regionu Pogórze Dynowskiego*, [w:] *Zrównoważona gospodarka zasobami przyrodniczymi i kulturowymi na Pogórzu Dynowskim determinantą rozwoju turystyki*, J. Krupa, K. Szpara (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórze Dynowskiego, Dynów 2017.
11. Gutkowska B., Niedźwiecka J., *Rośliny chronione występujące w dolinie Sanu na odcinku od Trepczy do Kuńkowic*, [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórze Dynowskiego w rozwoju turystyki*, J. Krupa (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórze Dynowskiego, Dynów 2016.
12. Gutkowska B., Niedźwiecka J., *Wybrane gatunki roślin chronionych z terenu Pogórze Dynowskiego mające działanie trujące i lecznicze*, [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego Pogórze Dynowskiego w aspekcie zrównoważonego rozwoju turystyki*, J. Krupa, K. Szpara (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórze Dynowskiego, Dynów 2019.
13. Gutkowska B., Niedźwiecka J., *Zasoby przyrodnicze Pogórze Dynowskiego w aspekcie produkcji pszczelarskiej*, [w:] *Zrównoważona gospodarka zasobami przyrodniczymi i kulturowymi na Pogórzu Dynowskim determinantą rozwoju turystyki*, J. Krupa, K. Szpara (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórze Dynowskiego, Dynów 2017.
14. Kondracki J., *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
15. Kulczyk S., *Krajobraz i turystyka. O wzajemnych relacjach*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa 2013.
16. Łanczot M., *Lessy Pogórze Dynowskiego – paleogeograficzne znaczenie i aspekt geoturystyczny*, [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórze Dynowskiego w rozwoju turystyki*, J. Krupa (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórze Dynowskiego, Dynów 2016.
17. Matuszkiewicz J.M., *Potential natural vegetation of Poland (Potencjalna roślinność naturalna Polski)*, IGiPZ PAN, Warszawa 2008, <https://www.igipz.pan.pl/Roslinnosc-potencjalna-zgik.html> (dostęp: 21.12.2019).
18. Momora A., *Wybrane rośliny jadalne – żywiec gruczołowaty, żywokost sercowaty, czosnek niedźwiedzi. Walory zdrowotne i odżywcze*, [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego Pogórze Dynowskiego w aspekcie zrównoważonego rozwoju turystyki*, J. Krupa, K. Szpara (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórze Dynowskiego, Dynów 2019.
19. Rohan D., Kubit J., *Możliwości rozwoju geoturystyki w obrębie Pogórze Dynowskiego*, [w:] *Ochrona środowiska w aspekcie zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego Pogórze Dynowskiego*, J. Krupa, T. Soliński (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórze Dynowskiego, Dynów 2012.

20. Szpara K., *Wybrane uwarunkowania rozwoju turystyki na Pogórzu Dynowskim*, [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w rozwoju turystyki*, J. Krupa (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, Dynów 2016.
21. Trąba C., Wolański P., Rogut K., *Studium etnobotaniczne. Znaczenie roślin w kulturze, tradycji i życiu człowieka*, Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju i Promocji Podkarpacia PRO CARPATHIA, Rzeszów 2014.
22. Trzyna K., Piech A., *Właściwości mineralnych wód siarczkowych gminy Hyżne i możliwości ich wykorzystania*, [w:] *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w rozwoju turystyki*, J. Krupa (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, Dynów 2016.
23. Trzyna K., Piech A., *Wody siarczkowe lokalnego uzdrowiska Nieborów – przeszłość, stan obecny, potencjalna przyszłość*, [w:] *Zrównoważona turystyka szansą ochrony środowiska naturalnego, dziedzictwa kulturowego i rozwoju gospodarczego gmin Pogórza Dynowskiego*, J. Krupa (red.), Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, Dynów 2014.
24. Wójcik T., Ziaja M., Ćwik A., *Potencjał geoturystyczny nieczynnych kamieniołomów Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, Nr 26/2014.

